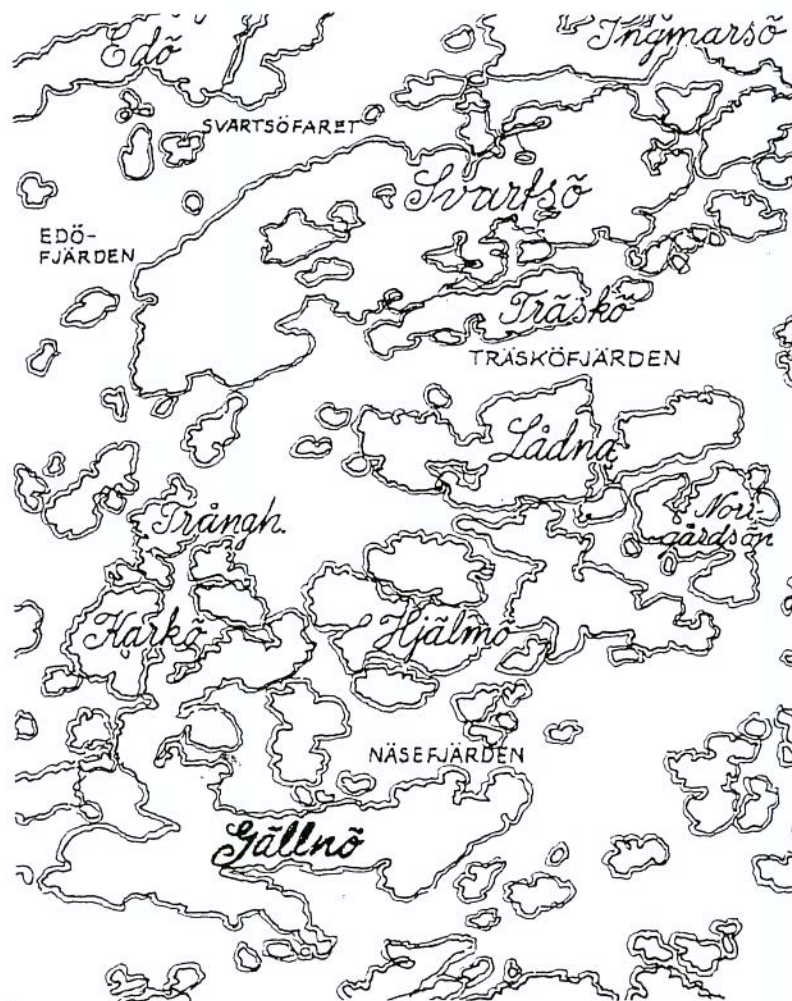

GÄLLNÖ

En studie av markanvändningen
från 1700-talet till nutid

Charlotta Rudoff

Innehåll:

1. Inledning	2
1.1 Bakgrund	2
1.2 Syfte och frågeställningar	2
1.3 Avgränsningar och material	2
1.4 Metod	3
2. Bakgrundsbeskrivning	4
2.1 Geografiskt läge	4
2.2 Natur	4
2.3 Äldre historia	5
3. Olikåldriga organisationsformer av markanvändningen	5
3.1 Gällnö enligt lantmäterikartan från 1741 (bilaga 1)	5
3.2 Gällnö enligt lantmäterikartan från 1834 (bilaga 2)	8
3.3 Gällnö enligt lantmäterikartan från 1902 (bilaga 3)	10
3.4 Gällnö enligt lantmäterikartan från 2001 (bilaga 4)	11
4. Slutsatser	13
4.1 Hur var markanvändningen på Gällnö organiserad enligt olikåldriga kartor?	14
4.2 Hur har markanvändningen förändrats över tiden?	15
4.3 Vilka orsaker kan finnas till markanvändningens långsiktiga förändring?	16
4.4 Vad finns bevarat idag av landskapet från de olikåldriga kartorna? (Bilaga 5)	17
4.5 Avslutning	18
5. Källförteckning	19
5.1 Litteratur:	19
5.2 Källor:	19
5.2.1 Otryckta källor:	19
5.2.2 Kartor:	20
5.2.3 Muntliga källor	20
5.2.4 Figurförteckning	21
6. Bilagor	21

Figur 1. Omslagsbild: Karta över Svartsöområdet.

Källa: Svartsö, Lådna, Hjälmo, Karklö, Trångholmen och Gällnö. En kulturhistorisk studie av ett skärgårdssamhälle, s. 8.

1. Inledning

1.1 Bakgrund

Jag har valt att göra en studie om Gällnö, en ö i Stockholms mellanskärgård. Studien är ett delmoment i den kulturgeografiska kursen Tema skärgård, vid Södertörns Högskola. Anledningen att jag valde just Gällnö beror på att familjen äger ett av de gamla hemmanen på ön. Det har legat i släkten länge och fördjupningen kring detta område har därför stort personligt värde. Ända sedan jag var liten har jag tillbringat somrarna på Gällnö.

Kulturlandskapet är alltid i ständig förändring. Man tänker sällan på hur ett landskap såg ut förr, utan ser det bara för hur det ser ut idag. I många fall ser landskapet faktiskt ut som det gör just på grund av dess historia. Gamla hus är inte så svåra att uppmärksamma, men omgivande spår i marken av till exempel äldre odlingslandskap förbises ofta. Kanske delvis på grund av vår okunskap om vad man skall titta efter. Denna uppsats kommer att belysa agrarlandskapets förändring för att visa att mycket av det vi ser i dagens skärgårdslandskap har gamla anor.

1.2 Syfte och frågeställningar

Syftet med denna uppsats är att försöka beskriva landskapet som olikåldriga organisationsformer och analysera den rumsliga förändringen och bevarade drag av äldre landskapsorganisationer i dagens landskap. Mina frågeställningar är:

- Hur var markanvändningen på Gällnö organiserad enligt olikåldriga kartor?
- Hur har markanvändningen förändrats över tiden?
- Vilka orsaker kan finnas till markanvändningens långsiktiga förändring?
- Vad finns bevarat idag av markanvändningen från de olikåldriga kartorna?

För att kunna besvara mina frågeställningar tycker jag att det krävs en bredare historisk kontext och jag kommer därför sätta in min fråga i ett större sammanhang för att kunna diskutera markanvändningens utveckling. Hur befolkningen och deras näringsliv såg ut blir därför naturliga ämnen som kommer att behandlas och komplettera beskrivningen i ett kronologiskt perspektiv.

1.3 Avgränsningar och material

Den rumsliga och geografiska avgränsning i denna uppsats är ön Gällnö. Jag kommer att studera hur Gällnös markanvändning sett ut genom tiderna för att försöka se vad som är bevarat idag. Den markanvändning som kommer att studeras är på det mer generella planet. Jag kommer alltså inte att undersöka hur enskilda markägare brukat jorden. En centrering

kommer naturligt ske på Gällnöby som alltid haft de flesta gårdarna på ön och därmed brukat mest mark. Denna avgränsning beror också på att fler dokument funnits att tillgå och att fler händelser verkar ha utspelat sig kring Gällnöby och dess gårdar. Öns tillhörande holmar kommer inte märkbart att nämnas då de oftast var så små att ingen markanvändning förekom. De kommer endast att tas upp när de har betydelse för sammanhanget.

Min tidsmässiga avgränsning är ifrån mitten av 1700-talet och fram till idag vad det gäller markanvändningen. Tidsperiodens början beror på att det äldsta kartmaterialet jag haft tillgängligt är ifrån 1741.

Lantmäterikartorna jag använt mig av är: arealmätningsskarta från 1741 (skala 1: 4000), laga skifteskarta från 1834 (skala 1: 4000). Dessutom den äldsta ekonomiska kartan från 1902 (skala 1: 50 000), samt den nutida ekonomiska kartan (skala 1:10 000). Kartan från 1741 redovisar dock inte Gällnönäs. Den information jag kunnat tillgå om näset på 1700-talet är hämtad från andra källor. För att markera åker och ängsmark mer detaljerat på den dåliga kopian av 1834 års laga skifteskarta har jag haft tillgång till 1834 års ägomätningsskarta i färg, tillhörande byalaget i Gällnöby. Även i detta fall saknas Gällnönäs, men år 1857 gjordes laga skifte där. Den kartan har jag använt mig av för att komplettera öns markanvändning. Dessa kartor kommer inte att redovisas separat, utan de uppgifter jag tagit från dem kommer att föras in på karteringen av lantmäteriets karta från 1834. Jag har även använt mig av en ekonomisk karta från 1978 för att kunna komplettera dagens karta där höjdkurvor saknades. Höjdkurvor kommer endast redovisas på den karta som sammanför den samlade informationen och då endast 5- och 10-meterskurvor.

Övrig beskrivning av de historiska sammanhangen har också samma avgränsning, det vill säga ifrån mitten av 1700-talet och fram till idag. Litteratur kommer att komplettera i kartmaterialet. Jag har bland annat använt mig av Axel Quists *"En bok om Värmdö skeppslag"* (1949), Bertil Hedenstiernas *"Skärgårdsöar och fiskekobbar"* (2000) och Kulturnämndens studie *"Svartsö, Lådna, Hjälmo, Gällnö och Trångholmen"* (1983). Även statistik från Värmdö kommun har använts och bakgrundslitteratur som *"Ättebackar och odegården"* av Clas Tollin (1991) och *"Fårad mark"* av Niklas Cserhalmi (1998).

1.4 Metod

Den metodik jag har använt mig av är historiska kartöverlägg, men även litteraturstudier. Genom att föra över äldre kartbilder till genomskinlig plastfilm och förminska dem så att de får en enhetlig skala blir de hanterbara och går att jämföra med dagens ekonomiska kartor (Tollin, 1991. S. 67). För att komma till rätta med vissa mättningsfel på de äldre kartorna där avstånd och vinklar inte alltid stämt har jag rektifierat dem, det vill säga korrigerat deras felaktigheter mot dagens ekonomiska karta (Cserhalmi, 1998. S. 48).

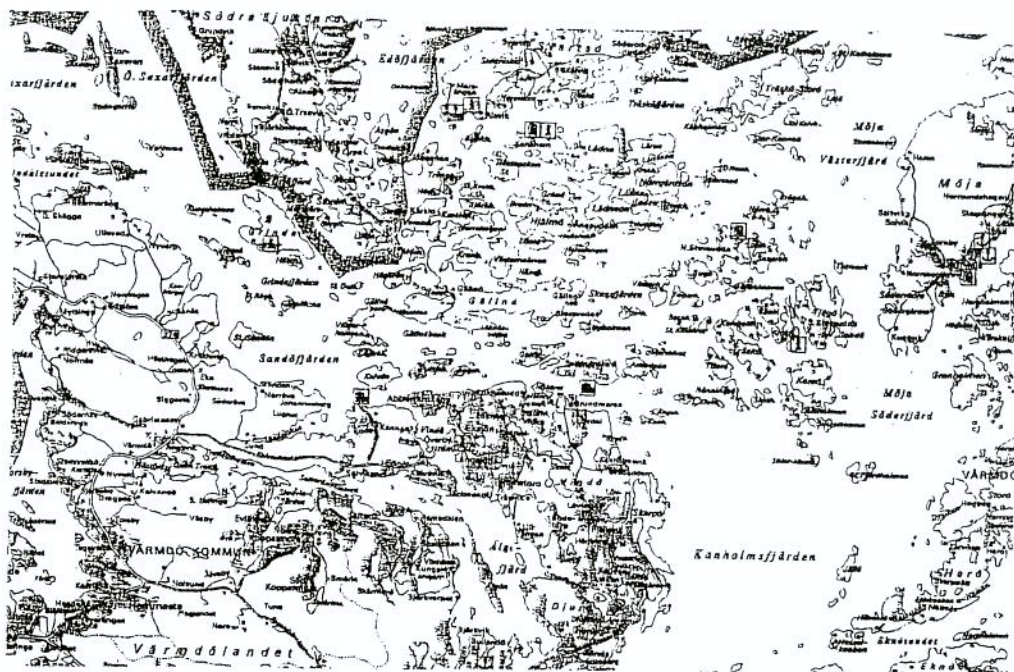
Jag har valt att förminska de olika kartorna till skala 1:15 000 för att Gällnös oregelbundna form skulle passa in på ett A3-papper. De kommer dock presenteras i A4-format. Storleken 1: 15 000 var en nödvändighet för att jag över huvudtaget skulle kunna avläsa kartorna och kunna bearbeta materialet. Detta har dock ändå varit ett problem då jag endast haft tillgång till mikrofilmskopior av ganska dålig kvalitet av de två äldsta kartorna. Originalkartorna på Lantmäterienheten vid Stockholms länsstyrelse har nämligen flyttats till Gävle. Där pågår ett projekt att skanna in originalen för att digitalisera hela kartbeståndet. Detta gjorde det svårt att få tag på originalkartorna. De olika kartornas beskaffenhet har också gjort att det delvis varit svårt att finna likvärdiga jämförbara uppgifter. De är utformade under olika tidsperioder och

därav är informationen inte enhetlig. Trots detta anser jag det vara av intresse att försöka att analysera markanvändningens utveckling då det inte finns någon liknande studie för Gällnö.

2. Bakgrundsbeskrivning

2.1 Geografiskt läge

Gällnö har formen av en hästsko och är ungefär 1 mil lång och 600 meter bred. Sammanlagt är ön ca 500 hektar och tillhör Stockholms mellanskärgård och Värmdö kommun. Ön är belägen norr om farleden till Sandhamn, mellan Vaxholm och Möja, ungefär 2 km norr om Vindö och 3 km söder om Svartsö.

Figur 2. Karta som visar Gällnö's geografiska läge. Källa: del av karta från *Vägvisaren till Värmdö i Stockholms skärgård*

2.2 Natur

Efter istiden lyfte landhöjningen upp den gamla sjöbotten och skapade förutsättningar för odling. (Skärgårdsnatur. 1997. S. 26) I gamla texter stavades Gällnö Giälno, vilket kommer från det isländska gjallr som betyder starkt ljudande, det vill säga gäll. Namnet kommer antagligen ifrån den tid då ön bestod av flera småöar. I vattnen omkring låg många grynnor och bränningarna brusade och dånade i hårt väder (Gehlin, 1982.S. 34). Vid Torsviken på Brännholmen finns en väl bevarad jättegryta som inlandsisen svarvat för ungefär 10 000 år sedan. De första Gällnöborna slog sig troligen ned på ön redan på medeltiden och jordbruksmarkerna var då små och dåliga. (Skärgårdsnatur. 1997. S. 26)

Idag är Gällnö ”.../ en typisk del av mellanskärgården. I såväl geologiskt, historiskt som biologiskt hänseende uppvisar Gällnö en genuin skärgårdsmiljö, där odlingslandskap och bebyggelse bevarats ovanligt väl.” (Skärgårdsnatur. 1997. S. 26) Ön består till största delen av blandskog, odlad mark och beteshagar. I hagmarkerna är florans artrik. På Brännholmen, på norra sidan av Gällnö, växer bland annat orkidén Adam och Eva. Stränderna består mest av klippor, omväxlande branta och flata. Steniga stränder med vass finns också. På Brännholmen, vid Torsviken och på några andra ställen finns också små sandstränder. (Skärgårdsnatur. 1997. S. 26) Bergarterna på Gällnö utgörs mestadels av olika slags gnejser. På enstaka ställen kan man finna rödaktiga fältspatsgångar eller mörka diabasbergarter (Hedenstierna, 2000. S. 140).

2.3 Äldre historia

Under 1600-talets senare del var missväxten i skärgården stor. Under det svensk-ryska kriget som började 1719 härjade ryssarna även i skärgården och brände och plundrade. Gårdarna i Gällnöby och den på Gällnönäs drabbades hårt och förlusterna beräknades till totalt 2955 daler silvermynt. (Quist, 1949. S.74) Förlusten i silver daler var mycket större än på andra öar kan man utläsa i Quist. Av detta kan man dock utläsa att Gällnöborna hade ett ganska bra liv med stora gårdar. Jorden på ön var bördig, det var bra fiskevatten på fjärdarna och strömmingsfisket var också mycket bra. (Åke Rudoff, muntligen) Även i andra böcker där Gällnöborna beskrivs, framgår att de hade det gott ställt. Återhämtningen efter rysshärjningarna gick ganska snabbt och 1740 fanns de tre hemmanen Norr- Mellan- och Södergården i Gällnöby igen. (Kulturhistorisk utställning i Gällnöby, 2001)

3. Olikåldriga organisationsformer av markanvändningen

Detta kapitel bygger på lantmäteriets kartor med tillhörande beskrivande text när inget annat anges. Mått är angivna i tunnland och kappland. 1 tunnland = 32 kappland, vilket är 4937 m². I en översiktstabell sammanfattas markanvändningen i det nu använda arealmåttet hektar. 1 hektar är 10 000 m². 1 tunnland kommer att avrundas till ½ hektar och alla hektarangivelser kommer att vara ungefärligt angivna och avrundade. (Hedenstierna, 2000. S. 251) De excerperade och rektifierade kartorna kan ses på bilagor i slutet av uppsatsen.

Kartorna kommer att beskrivas i kronologisk ordning. Först kommer bebyggelsen att beskrivas och sedan markanvändningen vid kartans angivna tidpunkt och till sist markanvändningens förändring, i jämförelse med tidigare karta.

3.1. Gällnö enligt lantmäterikartan från 1741 (bilaga 1)

År 1741 gjordes karteringar till en arealavmättnings- och delningskarta över Gällnöby. Kartan ritades av lantmätare Källström och när karttexten var färdigskriven fastställdes den 1757. En laga delning hade tillkommit på landshövding Herr Otto Magnus Wolfelds begäran i ”../ Gelnö By i Wermdö socken och Skärö fierding /../”. Geometriska kartor som denna kom till på grund av tvister eller oklarheter mellan bönder om vad gårdarna hade för åkerinnehav och avkastning (Tollin, 1991, S. 19), vilket stämmer bra överens med karttextens beskrivning av Gällnöby.

Vid en första jämförelse med dagens ekonomiska karta ser man att strandlinjen legat betydligt högre på flera ställen, men att markanvändningen på arealavmättningskartan ungefär ser ut som idag. Åkrarna ligger också i stort sätt på samma platser som idag, det vill säga runt Gällnöby, Söderby och vid Gustafsberg. På dessa ställen låg bebyggelsen, vilket är naturligt då man odlade i närområdet.

Enligt kartbeskrivningen så fanns det totalt 11 brukningsenheter och tre hemman i Gällnöby. Det var Norr-, Söder- och Mellangården.

Södergården, tidigare kallad Norrgården med jordägaren Erich Erson. Hemmanet arrenderades 1741 av åborna Nils Jönson, Per Erson, Erich Erson och Lars Janson. Hemmanet var taxerat till $\frac{3}{4}$ mantal och hade 7 tunnland åker och 14 tunnland äng.

Norrgården arrenderades av Göran Larson och hans svågrar Anders Person och Hans Person från Lådna och Hans Hanson. Tidigare kallades hemmanet Södergården, när åbon Per Mattson hade det i sin ägo. Taxeringen för Norrgården var $\frac{3}{4}$ mantal med 6 tunnland åker och 18 tunnland äng.

Det tredje hemmanet Mellangården hade 1 mantal med 10 tunnland åker och 37 tunnland äng. Den ena halvan av mantalet arrenderades av Erich Anderson och Lars Anderson, vilka skötte hemmanet å sina egna och sina syskons vägnar tillsammans med Erich Erson i Warmgårde. Den andra halvan innehades av Hans Erson och förmyndaren häradsdomaren Jan Anderson i Kalvsvik för hans omyndiga barn. Tidigare kallades hemmanet Östergården, när Anders Person var jordägare.

Norr- och Södergården utgjorde var sitt öresland och Mellangården utgjorde 2 öresland.

Enligt kartbeskrivningen kan man tolka det som om Norr- och Södergården var ett hemman från början, som sedan delats upp i flera bitar.

Samtliga hemman var skattefrälse. Gårdarnas bönder ägde alltså sin jord, men skatten till kronan hade överlåtits (Cserhalmi, 1998. S. 121) till adelsmannen Överstelöjtnant Johan Leijonberg, som enligt lagmansrättens utslag 1757 ägde räntan av hela Gällnöby (Quist, 1949. S. 176). Bönderna var alltså arrendatorer. Norrgården var med tidigare ägare antagligen också ett skattefrälsehemman, eller ett frälsehemman möjligtvis, eftersom kartbeskrivningen anger ”././ tillforene kallad Södergården med åboen Per Mattson ././”. Åbon var den bonde som arrenderade hemmanet. Södergården och Mellangården var båda enligt kartbeskrivningen tidigare skattehemman och ägdes alltså av bönder. Erich Erson, tidigare ägaren av Södergården är nu arrendator på Södergården, vilket tyder på att förändringen från skattehemman till skattefrälsehemman skett för inte så länge sedan. Även de andra gamla ägarna Hans Erson och Anders Person återfinns som åbor på de nu uppdelade gårdarna.

Vid lantmäteriförrättningen fick Mellangården åker och skog av Norr- och Södergården och de i sin tur fick ängsmark i utbyte för att ägarförhållandena mellan hemmanen skulle bli rättvisa. Dock var inte Norr- och Mellangården nöjda med markuppdelningen. De ansåg att det var skillnad på ”././ ängarnas godhet ././” och att en ny uppdelning därför borde ske. Mellangårdens ägare ansåg då att grannarna också borde få del i Södermarsängen som hade dåligt läge och låg långt ifrån bebyggelsen. Byns marker var dock ofta små, vilket gjorde det svårt att dela dem. Istället för uppdelning i tegar delades de in styckevis så att det skulle bli en rättvis fördelning. Det beslutades också att alla ängar årligen skulle bytas. Norr- och Södergården skulle alltså bärga Mellangårdens det ena året och det andra sina egna och vice versa. Mellangården hade för lite skog, men marken var dock bättre än de andra grannarnas. Det gjorde att man fick dra av 10 tunnland och fick en del av Österskogen istället. Principen var alltså att alla bönder skulle äga bra och dålig mark. Under år med mycket nederbörd var åkrar med sandjord bra, men under år med torka gav lerjordar de bästa skördarna. Man spred också ut bybornas ägor och fördelade dem över hela åkermarken för att sprida ut risker och skapa rättvis fördelning av byns gemensamt brukade resurser. (Cserhalmi, 1998. S. 100)

Hemmanet Gällnönäs ägor sattes till $\frac{1}{4}$ mantal i början av 1600-talet skriver Quist och vid laga skiftet 1857 var det likadant enligt kartbeskrivningen, vilket tyder på att gården 1741 också borde varit taxerad till $\frac{1}{4}$ mantal. Till och med slutet på 1680-talet tillhörde hemmanet Gällnöby, men kom därefter att säljas till Arvid Ivarsson på Sund och 1745 sålde Sunds dåvarande ägare Jacob Cronhjelm hemmanet till generalen Gabriel Cronstedt på Siggesta (Quist, 1949. S. 176).

Gårdarna på Gällnö var i regel småbruk och åkermark brukades i tvåsåde, vilket innebär att halva den nedan redovisade åkerarealen låg i träda. Det var då inte speciellt mycket jord som brukades, vilket betyder att fiske antagligen utgjorde stor del i Gällnöbornas försörjning. Gödseln från boskapen bestämde hur mycket åker man kunde odla. Den säd som odlades räckte dock endast till människoföda.

Åkermarken är koncentrerad till öns mittersta, västra sida runt Gällnöby som låg belägen vid Hemfladen, tidigare kallas Båthusviken och vid Byviken, där den äldre bykärnan låg på 1600-talet. På kartan från 1741 är området kring Byviken markerat som sankmark och benämns "Byns mar", vilket antagligen var en orsak till att byn kom att flyttas. Åkrarna runt byn utgjorde ett relativt sammanhängande område, medan åkrarna längre bort från byn låg mer utspridda över olika delar av öns oregelbundet formade landskap.

De tillhörande små öarna och skärens mark gick i regel inte att använda till åker- eller ängsmarker, på grund av att de ofta var mycket små och endast sten och skogsbeklädda. På den relativt stora ön Mörholmen, som ligger mitt emot Getudden, norröver, fanns dock en ganska stor åker.

Löv- och barrskog dominerar Gällnös landskap 1741 och ängsmarken utgör tre gånger så stor yta som åkermarken enligt sammanräkning av gårdarnas ägor. Eftersom åkrarna brukades i tvåsåde innebar det dock att ängsmarkerna egentligen var större, då åkrarna vartannat år låg i träda och utgjorde då ängsmark. De norra delarna av Gällnö, ner till det som idag är naturreservat vid gården Gustafsberg, bestod av skog. Därefter tog ängsmarken vid. Den låg alltså i regel lite längre från bykärnan än åkermarken, mestadels på öns sydvästra sida, bland annat vid Byviken. Ängsmark finns också längst västerut vid Näsudden, på Gällnös södra del på Löknäsudde, samt vid gränsen mot Gällnönäs.

Ängsmarkerna var större till arealen än åkrarna, men mindre till antal. Ängshöt räckte dock inte alltid till djuren över vintern och man fick komplettera med vass och löv.

(Skärgårdsnatur. 1997. S. 26)

Nedan följer en sammanfattning av markanvändningen vid arealavmätningen 1741, där arealmåtten är omräknade i hektar.

	Åker	Äng	Utmark
Gällnöby	11 $\frac{1}{2}$ ha	34 $\frac{1}{2}$ ha	409 ha

Figur 3. Tabell över markanvändningen enligt lantmäterikartans arealuppgifter (i hektar) för åker, äng och utmark på Gällnö. Källa: Arealavmättnings- och delningskarta av Gällnö, från 1741.

3.2 Gällnö enligt lantmäterikartan från 1834 (bilaga 2)

Laga skiftet som infördes 1827 var en jorddelningsreform, gav ökad åkerareal och underlättade ytterligare för hemmansklyvning (Tollin, 1991. S. 27). Ägoområden skulle omfördelas för att underlätta brukande. All mark värderades i detalj och tilldelades skiftesägarna, så att alla skulle få så likvärdig areal som möjligt. (Hedenstierna, 2000. S. 248)

På laga skifteskartan ökar detaljbeskrivningarna av gårdarna och 100-tals numrerade små ytor vars användning, areal och kvantitativa värdering kan utläsas i tabeller i kartbeskrivningen. Dock var numrena på kartan så många och ibland svåra att se, vilket gjort det svårt att utläsa vilken markanvändning som vissa områden hade. Hedenstierna skriver att laga skifteskartornas matematisk-tekniska utföranden är de mest noggranna som finns över svensk landsbygd (Hedenstierna, 1949. S. 64) Vid rektifiering av kustlinjer och vinklar verkar kartan stämma ganska bra överens med dagens ekonomiska karta över Gällnö.

Man kan också se att texten till kartbeskrivningen har en helt annan form nu än till 1741 års karttext. Den innehåller dels ett avsnitt med juridiska och formella frågor, dels en beskrivning av markanvändningen i inrösnings- och avrösningsjord. Den äldre indelningen i enskild ägd inägomark och samfälld utmark hade spelat ut sin roll och man skilde inte längre på utmark och inägomark. I stället användes begreppen inrösnings- och avrösningsjord. Inrösningsjord var mark lämpad för åker och äng, men även odlingsmark, det vill säga delar av utmarken som bedömdes vara lämplig till nyodling. Avrösningsjord var mark som inte var möjlig att odla. Den bestod mestadels av skog och andra liknande impediment. (Tollin, 1991. S. 27) Trots att hägnader är utsatta på kartan så görs alltså indelningen i inrösnings- och avrösningsjord på den laga skifteskartan från 1834 och även på den över Gällnönäs från 1857.

1834 påbörjades laga skifte i Gällnöby och 12/3 1836 kom det att fastställas. Det fanns 5 brukningsenheter i Gällnöby och i texten till kartan nämns tre hemman. Det är Norrgården, Östergården och Södergården. De mindre gårdarna hade ofta bara en ko, en hushållsgris, några höns och kanske något får. På de större gårdarna var det dock vanligt med 5-8 kor och flera grisar, höns och får. (Kulturnämnden. Rapport nr:2, S. 19)

Norrgården innehades av Anders Person och var taxerad till 1 öresland och $\frac{3}{4}$ mantal och var ett frälsehemman.

Östergården var taxerad till 2 öresland och 1 mantal och var också frälse. Hemmanet arrenderades av Anders Person, Jan Janson, Johan Sjöberg och Hans Sjöberg, genom förmyndare Cederberg. Anders Person var alltså åbo på både Norrgården och Östergården. Södergården var ett skattehemman om $\frac{3}{4}$ mantal och 2 öresland. Den var uppdelad i fyra brukningsenheter om $\frac{1}{16}$ mantal. Brukarna var Jacob Sjögren, Jan Jansson och Johan Sjöberg och Hans Sjöberg genom förmyndare. De tre sistnämnda var alltså arrendatorer på Östergården och delägare i Södergården.

I 1834 års kartbeskrivning delas åker, äng och skog inte in gårdsvis, som man gjorde vid arealmätningen 1741, utan efter hur mycket varje person innehade. Om man lägger ihop dessa summor blir det totalt: 146 tunnland och 19,8 kappland inrösningsjord, varav 37 tunnland och 1,2 kappland utgjorde åkermark och 129 tunnland och 18,6 kappland utgjorde ängsmark, skog, odlingsmark och tomter. Avrösningsjorden, i detta fallet skog, var 870 tunnland och 23,9 kappland.

På Gällnönäs skedde laga skifte först år 1857 och detta fastställdes 14/7 året därpå. Det var en ”./ Egobeskrifning, Hafdeförteckning och Taxeringsläge öfver alla egorna till ¼ Mantal Frälse Gällnönäs ./”. Sedan hemmanet aldrig lagenligt hade sammanställts, delats eller någon karta upprättats tidigare”./ finnes ingen häfd jordegarnne mellan att upptagas.” Här framgår således varför jag inte kunnat hitta någon tidigare karta över Gällnönäs.

Gården på Gällnönäs var alltså en frälsegård och bönderna var åbor. Vem som ägde gården under denna tid har jag tyvärr inte kunnat finna. Arrendebönderna var dock C. A. Lundahl, Anders Anderson, C. P. Fogelström och G. Fogelström.

Summan av ägorna för gården var: 2 tunnland och 7,7 kappland samfällig mark inklusive sjövissten, åker 11 tunnland och 12,6 kappland, äng 23 tunnland och 31,8 kappland och utmark 208 tunnland och 0,8 kappland. Gårdens totala areal var alltså 245 tunnland och 20,9 kappland, inklusive samfälligheter.

På laga skifteskartan ser markanvändningen ungefär ut som på 1700-tals kartan för Gällnöbys del. Åkermark och ängsmark ligger på ungefär samma ställen. Det vill säga åkern finns på öns sydvästra del, runt Gällnöby och åkermarken lite längre ut från byns kärna. Åkermarken har nu utökats och även ängsmarken som tar betydligt större områden i anspråk.

Bönderna på Gällnö odlade förutom spannmål, även klöver, timotej och potatis på sina åkrar. (Kulturnämnden. Rapport nr:2, S. 11f)

På ängsområdet vid det som idag är naturreservat vid Gustafsberg anlades några åkrar och även ett par norr om reservatet. Fyra mindre åkrar etablerats även öster om naturreservatet. I ängsområdets östra kant tillkom också åkermark. Norr om Byviken anlades ny äng och åkermarken utvidgades.

Den lilla åkern nordöst om Byviken, mot Gällnönäs plöjdes upp och blev två större åkrar. Ängs- och åkermarken norr om det sistnämnda området ligger kvar på samma ställe som på 1700-tals kartan. Åkrarna på Löknäsängen har delvis förvandlats till ängsmark. Kanske för att åkermarken där inte var så bra, eller att man behövde ängsmarken till vinterfoder åt djuren, eller helt enkel för att läget kanske inte var gynnsamt.

Gällnönäs hade ganska gott om åkermark för att utgöra ett mycket mindre område än Gällnöbys ägor. Kanske var jorden där bra för jordbruk, eller var åborna bara duktiga jordbrukare? Hemmanet Gällnönäs hade dubbelt så mycket ängsmark som åker, vilket tyder på att jordbruket fortfarande i huvudsak handlade om djurhållning.

Nedan följer en sammanfattning av markanvändningen vid det laga skiftet 1834 och 1857.

	Åker	Äng	Utmark
Gällnöby	18 ½ ha	65 ha	435 ½ ha
Gällnönäs	5 ½ ha	12 ha	104 ha
Summa:	24 ha	77 ha	539 ½ ha

Figur 4. Tabell över markanvändningen enligt lantmäterikartans arealuppgifter (i hektar) för åker, äng och utmark på Gällnö. Källa: Laga skifteskartor över Gällnöby, från 1834 och över Gällnönäs, från 1857.

3.3 Gällnö enligt lantmäterikartan från 1902 (bilaga 3)

De första ekonomiska kartorna kom inofficiellt att kallas häradskartor, då de från början publicerades häradsvis. (Tollin, 1991. S. 39) Kartan över Gällnö ger en överskådlig bild av fördelningen mellan olika markslag. En brist är dock att kartbeskrivningen inte är lika utförlig som till de tidigare kartorna, utan innefattar endast två sidor tabellinformation över antal hemman, mantalsuppgifter och sammanfattande markanvändning.

1902 fanns det 7 brukningsenheter och 12 bebyggda lägenheter i Gällnöby. På Gällnönäs fanns det 4 brukningsenheter och 2 lägenheter enligt beskrivningen till kartan. Det fanns fortfarande tre hemman i Gällnöby, enligt kartbeskrivningen. Med största sannolikhet var det Norr-, Söder- och Mellangården. De står dock ej benämnda med namn. Gårdarna taxerades till 1 ½ mantal, ¼ mantal, och ¾ mantal. Hemmanet på Gällnönäs fanns också kvar och det utgjorde som tidigare ¼ mantal. Detta skulle kunna betyda att eftersom Gällnönäs utgjort ¼ mantal ända sedan 1600-talet (Quist, 1949. S. 176), borde denna gård vara intakt, det vill säga marken har aldrig varit uppdelad, förutom mellan åborna. I Gällnöby däremot har hemmanens marker bytts och gårdarnas namn likaså.

Den åker och den lilla ängsmark som finns runt om Gällnöbys bykärna verkar vara intakt och är belägen på i stort sätt samma ställen som vid laga skiftet 1834. Som tidigare nämnts hade Gällnönäs ganska mycket äng och åkermark. Dock verkar ängsmarkerna ha minskat där också i och med en större uppodling. Öbornas huvudsakliga försörjning och sysselsättning bestod fortfarande av en blandning av jordbruk, fiske och även lite skogsbruk. Därtill kom också de arbetstillfällena som sjöfarten gav.

Den östligaste delen tillhörande Gällnöby, som både på 1700- och 1800-talen varit ett större ängsområde har nu blivit åkermark. I övrigt börjar många äldre ängsmarker odlas upp. Ängsmarker verkar också försvinna, som till exempel flertalet på Löknäsudde. Detta tyder på mer spannmålsodling, än odling av bete för djurhållning. Kanske lät man också de djur man hade gå mer i skogen och försökte att använda det ängarna gav till vinterfoder. Åkern på Mörholmen finns fortfarande kvar, dock lite mindre än tidigare. Getudden har odlats upp, likaså ett annat område söder om Getudden och till och med ett litet område längst upp i Norrskogen har blivit åkermark. Det större område nordöst om Byviken, mot Gällnönäs, som fanns både på 1700- och 1800-tals kartorna, finns ännu kvar. Dock är ängsmarken uppodlad, så hela området utgörs alltså 1902 av åkermark.

Nedan följer en sammanfattning av markanvändningen enligt den ekonomiska kartan från 1902.

	Åker	Äng	Utmark
Gällnöby	28 ha	4 ½ ha	238 ½ ha
Gällnönäs	6 ½ ha	2 ½ ha	51 ha
Summa:	34 ½ ha	7 ha	289 ½ ha

Figur 5. Tabell över markanvändningen enligt lantmäterikartans arealuppgifter (i hektar) för åker, äng och utmark på Gällnö. Källa: Ekonomisk karta över Gällnö, från 1902.

Fisket blev mindre lönsamt under denna tid då efterfrågan på saltströmming avtog. Åkerbruksredskapen kom att utvecklas och de bofastas förhållanden förbättrades. Mindre fiskeförsäljning och bättre jordbruksredskap kanske gjorde att man ökade spannmålproduktionen jämfört med 1834. (Kulturnämnden. Rapport nr:2, S. 11f)

Den allmänna samhällsförändringen mot en ökad industrialisering och en ökad rörlighet började att synas ute i skärgården runt sekelskiftet. Många av de arbetsföra flyttade från de mindre öarna till de större, för att sedan flytta in till fastlandet.

Utflyttningen berodde även på den försämrade lönsamheten i de traditionella skärgårdsnäringarna. Många skärgårdshemman styckades upp, vilket inte alltid räckte för varken lönsamhet eller försörjning för brukarna. Skolan på Gällnö tvingades periodvis hållas stängd på grund av elevbrist och i slutet av 50-talet stängdes den för gott.

Runt sekelskiftet började också sommargästerna komma till Gällnö. Några familjer köpte gamla skärgårdshemman och blev bofasta. (Kulturhistorisk utställning i Gällnöby, 2001)

En del bönder i skärgården styckade av sin mark för att göra sig en förtjänst och kunna sälja av till sommargästerna. Den mark som kom att bebyggas var ofta välbelägen åkerbruksmark. (Lindskog, 1992. S. 112ff.) På många håll i skärgården fick fritidsbebyggelsen sådan omfattning och placering att de hindrade de bofasta i deras traditionella näringar. (Lindskog, 1982. S. 116-120) Gällnö har dock klarat sig ifrån en stor sommarstugeexploatering. Endast ett fåtal tomter har avstyckats och byggts på gammal åkermark. Det är mellan Spånudden och Stugudden på Gällnönäs, på norra delen av Gällnönäs och vid Byvikens södra strand. (Värmdö kommuns statistik till ekonomisk karta)

Sommargästerna gav skärgårdsborna sysselsättning och intäkter. En utav mina gamla släktingar på Gällnö, Rebecka Sjöberg hyrde ut två av gårdens hus på somrarna och odlade bär, potatis och höll höns för att få lite inkomster. Förutom att arbeta i skogen och hjälpa bönderna med dagsverken lärde sig min farfars kusin Sten Eriksson att spränga och hjälpte sommargästerna bygga hus för att kunna få ekonomin att gå ihop (Rudoff, 1997.S.4)

1938 fanns ett 30-tal hemmans- och lägenhetsägare i Gällnöby. På Gällnönäs fanns 8 hemmans- och lägenhetsägare. (Quist, 1949, S.176) Gällnös befolkning hade med andra ord ökat sedan börjat av 1900-talet, vilket tyder på att den övriga skärgårdens stora förändringar som skett genom industrialiseringen, sämre lönsamhet för de traditionella skärgårdsnäringarna, sommargästerna eller fiskets utveckling inte drabbat Gällnös befolkningsutveckling i negativ bemärkelse.

3.4 Gällnö enligt lantmäterikartan från 2001 (bilaga 4)

På Gällnö finns idag 14 hushåll med 38 bofasta och ca 70 hushåll fritidsboende. (Värmdö kommuns statistik, 2001.) Befolkningen har med andra ord halverats sedan 1938. Bebyggelsen är fortfarande centrerad kring Gällnöby och den södra delen av byn, vid ångbåtsbryggan, som sedermera kommit att kallas Söderby. Mellan Byviken och Landsgrunden, på öns södra del har sommarhus byggts och även några permanentus. Bebyggelsen finns också kvar på Gällnönäs och på den södra sidan vid Spånudden, Storsveden och Stugudden har fritidshus byggts.

Hänsyn har i hög grad tagits till att inte bygga sommarstugor på åkermarkens bekostnad, man har istället på flera områden på Gällnö sålt mark till Skärgårdsstiftelsen, vilken har gjort bevaransvärda gamla jordbruksmarker till naturreservat.

1987 dog bonden Einar Carlsson i Gällnöby och hans bror Erik har inte kvar djuren längre. Han börjar bli så gammal att han nu inte orkar hålla markerna öppna. Einars barn har inte heller några planer på att ta över gården (Carlsson, muntligen 27/5 2001), som tidigare antagligen var hemmanet Mellangården. (Rudoff, muntligen 27/5 2001.) Endast en gård brukar idag markerna på ön. Det är gården i Söderby med lantbrukaren Lennart Sundström. Gården är troligen det som blev kvar av det gamla hemmanet Södergården efter ett antal delningar. (Lennart Sundström, telefonintervju 9/6 2001) Förutsättningarna i skärgården har inte förbättrats på senare år trots EU:s jordbruksstöd, vilket gör livet hårt för Gällnös enda lantbruk. Gården har under flera år varit ett dödsbo och drivs som tidigare sagts av Lennart Sundström. Numera efter bodelning tillhör gården Lennarts bror Gösta Sundström. Han och den tredje brodern Tore Sundström arbetar för Vaxholmsbolaget och så ofta de kan hjälper de Lennart att sköta gården. (Rudoff, muntligen 27/5 2001)

Jordbruket är inriktat på uppfödning av nötkreatur till köttproduktion. Spannmålproduktionen slutade att vara lönsam sig någon gång i mitten av 1900-talet och mjölkkor lönar sig inte heller sedan några år tillbaka, då mjölken inte längre hämtas i Waxholm på grund av att skärgårdsbönderna inte kunde producera tillräckligt stor mängd för att det skulle bli lönsamt för distributören. (Sundström, telefonintervju 10/6 2001)

Till gården hör 34 biffkor, inkluderat kalvar och tjurar, ca 17-18 höns och några ankor som hans fru Marianne har som hobby. På somrarna har de även ett par grisar, vilka behålls till jul. (Sundström, telefonintervju 9/6 2001)

1977 köpte Skärgårdsstiftelsen gården Gustafsberg, då bestående av 7 skiften, totalt 130 hektar land och vatten och ett antal andra skiften. 1978 gjordes delar av området till naturreservat. (Kulturhistorisk utställning i Gällnöby 2001) Även efter detta har Skärgårdsstiftelsen köpt upp marker av Gällnöborna för att bevara det gamla naturlandskapet. Förutom de marker tillhörande gården i Söderby arrenderar jordbrukaren delar av familjen Carlssons, Skärgårdsstiftelsens och vår familjs åker- och ängsmarker. Han brukar alltså många av de bruksbara områden som finns på ön för att kunna hålla sina kor med hö även på vintrarna. Lennart brukar ungefär aktivt 30 hektar åker och ca 20 hektar äng. Det finns mer åkermark, men den har börjat växa igen. Det finns dock planer på att utöka markanvändningen och fler gamla åkrar kan komma att plöjas upp. (Sundström, telefonintervju 9/6 2001)

Gällnös landskap idag utgörs av en genuin mellanskärgårdsmiljö, där odlingslandskap och bebyggelse har bevarats ovanligt väl. Odlingslandskapet består av ganska stora, sammanhängande åkrar, betes- och hagmarker. (Skärgårdsnatur, 1997. S. 26) Tack vare skärgårdsbönderna som funnits har ön förblivit oexploaterad. Korna har fått beta och därigenom har ljusa blomsterrika beteshagar, gläntor i skogen och havsstrandängar hållits vid liv.

Åkern som på kartan från 1902 låg längst upp i Norrskogen har vuxit igen och finns inte längre kvar i bruk. Den fann jag för övrigt endast på kartan från 1902, då åkermarkerna ökade och ängsmarkerna minskade drastiskt. Kanske började man ägna sig åt mer spannmålsproduktion, vilket gjorde att man behövde utnyttja alla potentiella åkermarker var de än låg. Åkern i Norrskogen hade ett mycket otillgängligt läge, vilket troligen var orsaken till att den inte brukades under så lång tid. Även åkern längst ut på Getudden och den stora åkern öster om udden har även övergivit landskapsbilden idag. Flera åkrar på Gällnönäs, speciellt på den södra delen brukas inte längre och sommarstugor har byggts på den åkermark som fanns på kartan från 1902 och runt omkring. Även det stora

åkerområde som ingick i Gällnøbys ägor längst österut, mot gränsen till Gällnönäs har gått ur bruk. Den norra delen av området är naturreservat idag.

Ängsmark är inte markerat på dagens ekonomiska karta då korna idag betar på gammal åkermark. Viss åkermark används för vallodlingar, men det finns även andra områden på ön än de som är markerade som åker, som utgör ängsmark. Jordbrukarens kor går inte heller bara på bete i hagarna, utan även delvis i skogen. Det är inte renodlat skogsbete, utan äldre skogsområden tillhörande ängsmarkerna. Det är för övrigt mycket sällsynt att ha djuren på bete i skogen idag.

Nedan följer en sammanfattning av markanvändningen idag enligt Lennart Sundström i Söderby.

	Åker	Äng
Gällnöby	30 ha	20 ha

Figur 6. Tabell över markanvändningen enligt Lennart Sundström. Arealuppgifter (i hektar) för åker, äng och utmark på Gällnö. Källa: Lennart Sundström, jordbrukare på Gällnö, telefonintervju 9/6 2001.

4. Slutsatser

Syftet med denna uppsats var att försöka beskriva landskapet som olikåldriga organisationsformer och analysera den rumsliga förändringen och bevarade drag av äldre landskapsorganisationer i dagens landskap.

Mina frågeställningar har varit:

- Hur var markanvändningen på Gällnö organiserad enligt olikåldriga kartor?
- Hur har markanvändningen förändrats över tiden?
- Vilka orsaker kan finnas till markanvändningens långsiktiga förändring?
- Vad finns bevarat idag av markanvändningen från de olikåldriga kartorna?

Jag kommer på nästföljande sidor försöka svara på dessa frågor genom att sammanfatta de viktigaste slutsatserna av min analys.

4.1 Hur var markanvändningen på Gällnö organiserad enligt olikåldriga kartor?

Åkerinnehav och avkastning behövde utredas på de olika hemmanen i Gällnöby, då det rådde oklarheter mellan åborna. Därav tillkom 1741 års arealavmättnings- och delningskarta. Åker, äng och utmark delades rättvist upp mellan hemmanen så att antal tunnland svarade mot jordetalen. Dessutom beaktades markerna vara likvärdiga i bördighet och tillgänglighet. Det fanns totalt 11 brukningsenheter och tre hemman i Gällnöby. Det var Norr-, Söder- och Mellangården. Samtliga hemman var skattefrälse och Överstelöjtnanten Johan Leijonberg hade rätten till Gällnøbys skatt. Arvid Ivarsson ägde hemmanet Gällnönäs, vilket också arrenderades ut till Gällnös bönder. Någon närmare information om näset har dock ej gått att få. Åkermarken utgjorde ganska små arealer och var belägen mestadels runt bykärnan vid Hemfladen och runt Byviken, där byn låg på 1600-talet. Ängsmarken låg lite längre ifrån byn och utgjorde tre gånger så stor yta som åkermarken. Jordbruket på denna tid torde därför ha varit baserat på boskapsskötsel snarare än spannmålsproduktion. Att åkerarealen inte var så stor tyder på att jordbruket inte var det ända försörjningssättet för Gällnöborna. Detta stödjer också Lennart Sundströms uppgift om att Gällnöborna var ett fiskarfolk. (Sundström, telefonintervju 10/6 2001)

1834 påbörjades laga skifte i Gällnöby och 1857 på Gällnönäs. Enligt den nya jorddelningsreformen skulle all mark nu värderas mer i detalj och sedan tilldelas skiftesägarna lika. Vid denna tid skiljde man inte längre på utmark och inägomark, utan använde istället begreppen inrösningsjord och avrösningsjord.

Det fanns fem brukningsenheter och tre hemmanen i Gällnöby och två av hemmanen var frälsehemman. På Gällnönäs fanns fyra brukningsenheter och ett hemman som också var frälsehemman. Vem som ägde hemmanen under denna tid framgår dock inte. Det tredje hemmanet i Gällnöby, Södergården var skattehemman.

Åkerbruket ökade på Gällnö, trots att det inte fanns lika många brukningsenheter som det fanns vid arealavmätningen 1741. Kanske höll odlingen på att ta över som huvudnäring. Åkermarken fördubblades och likaså även ängsmarken, vilket tyder på att boskapsskötsel dominerade jordbruket. Åkermarken låg fortfarande på ungefär samma ställen som tidigare, på öns mittersta, västra del, runt omkring Gällnöby och ängsmarken låg längre bort från bykärnan.

1902 gjordes den första ekonomiska kartan över Gällnö. Då fanns fortfarande de tre hemmanen registrerade i Gällnöby och ett på Gällnönäs. De står dock inte benämnda med namn, men det är med största sannolikhet de gamla hemmanen Norr-, Söder- och Mellangården. Två hemman i Gällnöby och det på Gällnönäs var fortfarande frälsehemman och det tredje i Gällnöby var skattehemman.

Situationen var alltså samma som vid det laga skiftet 1834 och 1857 när det gällde gårdstillhörighet.

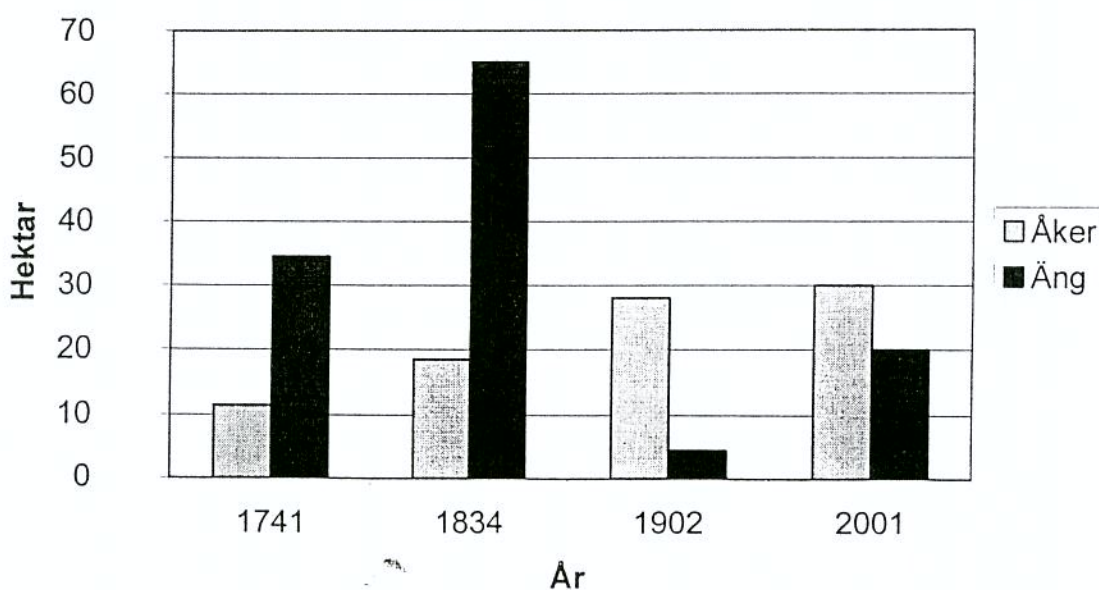
Markanvändningen på denna karta har drastiskt förändrats, i jämförelse kartorna från 1741 och 1834. Ängsmarkerna har i stort sätt försvunnit och åkermarken har ökat till det dubbla sedan 1834. Jordbruket tycks ha övergått från företrädesvis boskapsskötsel, till spannmålsproduktion. I stort sätt all ängsmark odlas upp och även lite ny mark anlades också till åker. När den gamla ängsmarken odlades upp innebar det att åkrarna kom att spridas ut över ön. Den var dock koncentrerad till samma område som tidigare, runt Gällnöby.

Idag finns endast ett hemman kvar och det är sannolikt delar av det avstyckade Södergården. Jordbrukaren Lennart Sundströms familj har ägt gården som gått i arv i släkten länge. Sundströms brukar inte bara sina egna marker utan även annan mark som också tillhört Södergården (min familjs marker), Norrgården (Skärgårdsstiftelsens marker) och Mellangården (Carlssons marker).

Markanvändningen idag när det gäller åkermark är ungefär lika stor som runt sekelskiftet i Gällnöby, dock är det endast ett jordbruk kvar, till skillnad mot 1902 då det fanns 3 hemman. Detta betyder att människorna runt sekelskiftet troligen hade andra försörjningsnäringar förutom jordbruket och att jordbruk idag kräver stora arealer för att vara lönsamt. Detta gäller spannmålsproduktion eller djuruppfödning. Det jordbruk som bedrivs idag är uppfödning av nötkreatur till köttproduktion.

4.2 Hur har markanvändningen förändrats över tiden?

Markanvändningen på Gällnö har förändrats över tiden, vilket man kan se ganska lätt i tabellen nedan som sammanfattar markanvändningen av åker- och ängsmark från nedslagen i de olika tidsepokerna. Jag har grundat mina slutsatser på statistiken över Gällnöby, då den information jag haft angående Gällnönäs varit bristfällig och endast innefattat årtalen 1857 och 1902. Dock kommer den information jag haft tillgänglig angående näset att redovisas i den beskrivande texten.

Figur 7. Stolpdigram över markanvändningens förändring från 1741-2001 i Gällnöby. Arealuppgifter (i hektar) för åker och äng på Gällnö. Källa: Lantmäterikartorna från 1741, 1834, 1902 och genom intervju med jordbrukaren Lennart Sundström på Gällnö 9/6 2001.

Stolpdigrammet visar att mellan år 1741 och 1834 har åkermarken ökat nästan till det dubbla för Gällnöbys del, från 11 ½ hektar till 18 ½ hektar. Även åkermarken ökar, dock mer drastiskt, från 34 ½ hektar till 65 hektar enligt 1834 års laga skifteskarta. Gällnönäs har enligt det laga skiftet 1857 5 ½ hektar åkermark och 12 hektar äng.

Runt sekelskiftet har åkermarken fortsatt att öka stadigt i Gällnöby och utgör nu 28 hektar, det vill säga ungefär tre gånger så mycket mark som vid arealavmätningen 1741. Ängsmarken har konstigt nog, från att ha dominerat odlingslandskapet nästan försvunnit och från att ha utgjort 65 hektar 1834 utgör ängsmarkerna endast 4 ½ hektar 1902. Åkermarken på Gällnönäs har endast ökat med ett hektar till 6 ½ hektar 1902, vilket inte följer samma takt som övriga Gällnö. Ängsmarken på näset har nästan också försvunnit och från att 1857 utgjort 12 hektar uppgår den 1902 till endast 2 ½ hektar.

Den ekonomiska kartan från 2001 visar ganska tydligt att landskapsbilden är ganska välbevarad genom tiderna och att den fortfarande ser ut ungefär som den alltid gjort. Åkermarken idag utgör 30 hektar, vilket är i stort sätt lika många hektar som runt sekelskiftet. Idag finns dock endast en jordbrukare på ön och 1902 fanns 4 brukningsenheter. Ängsmarkerna har ökat igen från 4,5 hektar till ca 20 hektar.

Mycket av 1902 års åkerlandskap är fortfarande synligt i dagens kulturlandskap, dock brukas inte all åkermark som är utsatt på dagens ekonomiska karta. En del marker har börjat växa igen. Detta på grund av att det inte finns mer än en jordbrukare kvar på ön som själv omöjligt kan hålla alla marker öppna. Kommunen har inte gjort några sammanställningar av dagens markanvändning på Gällnö, utan endast över några av de större öarna i Svartsöområdet. Jordbrukaren Lennart Sundström uppskattar dock den aktivt brukade åkermarken till ca 30 hektar åker och 20 hektar äng. Han poängterar dock att det finns fler marker att utnyttja, men att de blivit igenvuxna då de inte aktivt brukats. (Lennart Sundström, telefonintervju 9/6 2001)

4.3 Vilka orsaker kan finnas till markanvändningens långsiktiga förändring?

Ekonomin 1741 verkade domineras av boskapsskötsel med tanke på att ängsmarkerna utgjorde ungefär tre gånger så mycket mark som åkern. Ängarna var också betydligt större sammanhängande områden än åkermarken.

Hedenstierna skriver att åkerarealen kraftigt ökade från 1600-talet till mitten på 1800-talet, vilket också verkar stämma överens på Gällnö där åkerarealen nästan fördubblades mellan 1741 och 1834. (Hedenstierna, 1949. S. 167) I och med det laga skiftet på 1800-talet infördes ett nytt odlingssystem och en omdaning skedde av inägomarken. En del ängsmarker blev åker och nya åkrar anlades också.

Ängsmarkerna på Gällnö ökade drastiskt enligt 1834 års laga skifteskarta och kom att utgöra 65 hektar. Enligt den rektifierade kartan kan man se att ängsmarkerna ökar, men det är svårt att se hur mycket. Det ser inte ut som om det skulle vara en fördubbling av arealen. Dock skulle det kunna vara systemet med inrösningsjord och avrösningsjord som ställer till siffrorna. Kanske inkluderar siffrorna med ängsmark även odlingsmark, det vill säga delar av utmarken som bedömdes vara lämplig till nyodling. Det skulle kunna förklara de höga siffrorna ängsmark.

Det kan också betyda att Gällnöborna vid denna tid hade det ganska gott ställt ekonomiskt, vilket gjorde att man kunde hålla många djur, vilket krävde mer betesmarker och mer odling av foder. På 1700- och 1800-talen hade man med andra ord antagligen ett mer boskapsinriktat jordbruk. Detta kan förklara att man hade relativt mycket ängsmark under denna period.

Runt sekelskiftet tog industrialiseringen fart, jordbruksredskapen utvecklades allt mer och kommunikationerna med fastlandet blev bättre. Jag tror att genom de modernare jordbruksredskapen kunde man anlägga fler åkrar och genom de förbättrade kommunikationerna minskade avståndet med fastlandet, vilket gjorde handeln med jordbruksprodukter mer lönsam. Behovet av en mer pengabaserad ekonomi kan också ha bidragit till valet att odla upp mer åkermark.

Jordbrukaren Lennart Sundström har också en hypotes om att när åbon Herman Erikson tog över Södergården runt sekelskiftet började markerna att odlas upp på Gällnö. Herman var nämligen av jordbrukarsläkt från Östra Eka i Roslagen och visste hur man bar sig åt för att odla upp marker. Gällnöborna var däremot i grund och botten fiskare, men med Herman skulle alltså ett mer aktivt åkerbruk och nya idéer införts. (Sundström, telefonintervju 10/6 2001) Den åkermark som anlades vid sekelskiftet låg relativt lågt, ofta under 5 meter över havet. Anledningen till att inte fler åkrar anlagts tidigare skulle också kunna bero på att marken högre upp inte varit tillräckligt bra för jordbruk.

Åkern 1902 utgjorde i stort sätt lika många hektar som idag, men då fanns det fyra brukningsenheter på ön och idag finns endast en. Detta skulle kunna tyda på att jordbruksnäringen var mer lönsam då, eftersom fler kunde försörja sig på ungefär lika mycket åkermark och betydligt mindre ängsmark. Eller var det kanske tack vare att fisket fortfarande var en inkomstbringande näring som man klarade av att försörja sig.

Spannmålsproduktionen förlorade sin lönsamhet i mitten av 1900-talet när transporterna till Stockholms frihamn med pråm och sedan vidare till Uppsala blev för dyra. I och med detta försvann spannmålsproduktionen. Mjökproduktionen lades ner för några år sedan, då mjölken inte kom att hämtas av Waxholmsbolaget längre. Skärgårdsbönderna kunde inte producera tillräckligt för att det ansågs lönsamt att hämta mjölken. Detta är också anledningar till att jordbruket förändrats och delvis också markanvändningen, i och med slutet för försäljning av spannmål.

4.4 Vad finns bevarat idag av landskapet från de olikåldriga kartorna? (Bilaga 5)

Enligt sammanställningen av markanvändningen på bilaga 5 kan man se att den mark som brukas idag fanns till stor del redan på 1700-talet, vad det gäller Gällnöbys del. Även mark som anlades runt sekelskiftet är fortfarande i bruk till ganska stor del. Av den mark som används idag kan konstateras att inte så mycket anlades under 1800-talet. Dock var det mest ängsmark som ökade då och den finns inte med på dagens ekonomiska karta och därför blir det endast en jämförelse av viken åkermark från de olikåldriga kartorna som finns kvar idag.

Åkermarken är fortfarande belägen på samma ställen som tidigare och det kan konstateras att ingen ny åkermark anlagts sedan sekelskiftet enligt dagens ekonomiska karta. Kanske kan vissa felaktigheter förekomma på lantmäteriets karta, men det rör sig ändå i stort sätt endast om uppodling på gamla ängs- och åkermarker. På Gällnönäs finns det enligt lantmäteriets karta flest åkrar anlagda runt sekelskiftet. Det finns även äldre åkrar där givetvis, men jag har på grund av det bristfälliga kartmaterialet inte kunnat datera dem tidigare än 1857 på min sammanställande karta. De fanns dock troligen där tidigare, men en jämförelse över tiden är inte möjligt gällande Gällnönäs, då kartmaterialet inte är tillräckligt heltäckande. På dagens ekonomiska karta är åkrar markerade på näset, men jordbrukaren Lennart Sundström brukar

inga marker på Gällnönäs, vilket betyder att dessa åkrar antagligen växt igen och är ängsmark idag.

Av den åkermark som finns bevarad idag ligger den från 1741 oftast över 5 meter över havet. Många åkrar ligger dock på områden som både ligger under 5 meter och sträcker sig över 10 meters gränsen. Ängsmarkerna på 1700-talet är lägre och ligger ofta under 5 meter, men i vissa fall också högre än 10 meter över havet.

Av de få åkermarksområden som kom till på 1834 års karta så ligger de på Gällnönäs mestadels under 5 meter, eller strax där över. De runt Gällnöby ligger något högre belägna, en del över 10 meter.

Som tidigare nämnts anlades mycket åkermark runt sekelskiftet på Gällnö och enligt den topografiska kartan ligger denna mark lågt. Den åkermark som är bevarad idag är till stor del mark som återfinns på sekelskifteskartan och därav ligger mycket av odlingsmarken lågt, mestadels under 5 meter, men på öns mittersta, västra del, mellan norra delen av Byviken och Hemfladen ligger åkern lite högre. Det verkar rimligt då det är kring detta område som den äldsta bebyggelsen ligger. På Gällnönäs ligger åkrarna också lågt, de flesta under 5 meters gränsen, eller strax över. Av dessa iakttagelser kan sammanfattas att markanvändningen med andra ord går mot lägre områden.

4.5 Avslutning

Stockholms skärgård är unik. Det nordiska kulturarvet har också sina rötter i skärgårdskulturen. Den har vuxit fram genom århundraden av de speciella förhållanden som bara finns i skärgården. Den är därför viktig att bevara till kommande generationer. Det går inte heller att hitta något motsvarande i världen med dess flora och fauna. Gällnös landskap är också unikt då det bevarats mycket väl. Det är ur kulturhistorisk synvinkel också viktigt att skydda Gällnö från exploatering och miljöhot.

Trots att stat, landsting och kommun har bidragit med många förbättringar för skärgårdsborna, så är det nog framförallt genom den vilja och det kunnande som präglar skärgårdsborna som gjort att förändringar kunnat åstadkommas och att de klarar av att försörja sig idag. För att kunna leva och verka i skärgården behöver man vara något av en tusenkonstnär, liksom det varit i alla tider. En fast befolkning med god uppfinningsrikedom och envishet är en förutsättning för att Gällnö skall kunna förbli en levande skärgårdsö. Markanvändningen har kanske mindre betydelse idag för Gällnöbornas försörjning än vad den hade förr, dock är markernas hävd viktig att upprätthålla för bevarandet av kulturhistoriska värden. Förmodligen kommer jordbruket på Gällnö att finnas kvar även i framtiden. Gösta Sundströms son Daniel Sundström kommer troligen att ta över gården så småningom och förhoppningsvis föra jordbrukstraditionen på Gällnö vidare till kommande generationer.

5. Källförteckning

5.1 Litteratur:

Cserhalmi, N. 1998. *Fårad mark. Handbok för tolkning av historiska kartor och landskap*. Lund.

Gehlin, Å. 1982. *Ortsnamn i Stockholms skärgård. Från Arholma till Landsort*. Stockholm.

Hedenstierna, B. 1949. *Stockholms skärgård. Kulturgeografiska undersökningar i Stockholms skärgård*. Stockholm.

Hedenstierna, B. 2000. *Skärgårdsöar och fiskekobbar. Natur, bygd och näringsliv. Norra och södra skärgården*. Stockholm. Andra upplagan.

Lindskog, L. 1982. *Röster om en levande skärgård*, i *Skärgården under 1900-talet – sysselsättning och näringsliv*. Matz, (Red.) . Stockholm.

Skärgårdsnatur. 1997. Utgiven av Skärgårdsstiftelsen.

Svartsö, Lådna, Hjälmo, Trångholmen och Gällnö. En kulturhistorisk studie av ett skärgårdssamhälle. 1983. Rapport nr:2 från Stockholms läns landsting. Kulturnämnden.

Tollin, C. 1991. *Ättebackar och ödegården. De äldre lantmäterikartorna i kulturmiljövården*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.

Quist, A. 1949. *En bok om Värmdö skeppslag. Med gårdshistoriker för Värmdö, Bo, Gustafsberg och Ingarö socknar*. Utgiven av Rune Norberg med bidrag från Längmanska Kulturfonden. Stockholm.

Vägvisaren till Värmdö i Stockholm skärgård, med karta och information. Värmdö Turism Ekonomisk förening. 2000.

5.2 Källor:

5.2.1 Otryckta källor:

Kulturhistorisk utställning i Gällnöby. 2001.

Rudoff, Åke. 1997. *Gällnö 4:10. En historik av Åke Rudoff*.

Värmdö kommun. Statistik ur kommunens databas 2001-05-21.

5.2.2 Kartor:

Arealavmätningsskarta	1757	Gällnö. Skala 1: 4000. Länsstyrelsens lantmäteriarbiv, Stockholm. Akt nr: 29 (inkluderar 23 sidor karttext).
Laga skifteskarta	1834	Gällnö. Skala 1: 4000. Länsstyrelsens lantmäteriarbiv, Stockholm. Akt nr: 117 (inkluderar 106 sidor karttext).
Ägomätningsskarta	1834	Gällnö. Skala 1: 4000. Tillhör Byalaget i Gällnöby. Innehas av Inger Carlsson, Gällnö.
Laga skifteskarta	1857	Gällnö. Skala 1: 4000. Länsstyrelsens lantmäteriarbiv, Stockholm. Akt nr: 142.
Ekonomisk karta	1902	Gällnö. Skala 1: 50 000, Länsstyrelsens lantmäteriarbiv, Stockholm. Kartblad 16 b – Värmdö skeppslag.
Beskrifning till kartan öfver Värmdö skeppslag.	1902	Upprättad i Rikets allmänna kartverk år 1906. Stockholm.
Ekonomisk karta	1978	Skala 1: 10 000. Nr: 109 72. 10J 7C Gällnö.
Ekonomisk karta	2001	Gällnö. Skala 1: 15 000. Länsstyrelsens lantmäteriarbiv, Stockholm. Datasystemet Auto Ka Vy.

5.2.3 Muntliga källor

Carlsson, Inger. Muntligen, 27/5 2001.

Rudoff, Åke. Hemmansägare, Gällnöby, Gällnö. Intervju, 27/5 2001.

Sundström, Lennart. Jordbrukare, Söderby, Gällnö. Telefonsamtal 9/6 och 10/6 2001.

5.2.4 *Figurförteckning*

- Figur 1. Omslagsbild: Karta över Svartsöområdet.....Framsidan.
Källa: Svartsö, Lådna, Hjälmo, Karklö, Trångholmen och Gällnö. En kulturhistorisk studie av ett skärgårdssamhälle, s. 8.
- Figur 2. Karta som visar Gällnös geografiska läge.....4.
Källa: del av karta från *Vägvisaren till Värmdö i Stockholms skärgård*.
- Figur 3. Tabell över markanvändningen enligt lantmäterikartans arealuppgifter (i hektar) för åker, äng och utmark på Gällnö.....7.
Källa: Arealavmättnings- och delningskarta av Gällnö, från 1741.
- Figur 4. Tabell över markanvändningen enligt lantmäterikartans arealuppgifter (i hektar) för åker, äng och utmark på Gällnö.....9.
Källa: Laga skifteskartor över Gällnöby, från 1834 och över Gällnönäs, från 1857.
- Figur 5. Tabell över markanvändningen enligt lantmäterikartans arealuppgifter (i hektar) för åker, äng och utmark på Gällnö.....10.
Källa: Ekonomisk karta över Gällnö, från 1902.
- Figur 6. Tabell över markanvändningen enligt Lennart Sundström. Arealuppgifter (i hektar) för åker, äng och utmark på Gällnö.13.
Källa: Telefonintervju med Lennart Sundström, jordbrukare på Gällnö 9/6 2001.
- Figur 7. Stolpdiagram över markanvändningens förändring från 1741-2001 i Gällnöby. Arealuppgifter (i hektar) för åker och äng på Gällnö.....15.
Källa: Lantmäterikartorna från 1741, 1834, 1902 och genom telefonintervju med jordbrukaren Lennart Sundström på Gällnö 9/6 2001.

6. Bilagor

- Bilaga 1. Excerpering av arealavmättningskartan över Gällnö från 1741.....22.
- Bilaga 2. Excerpering av laga skifteskartorna över Gällnö från 1834 och 1857.....23.
- Bilaga 3. Excerpering av den ekonomiska kartan över Gällnö från 1902.....24.
- Bilaga 4. Excerpering av den ekonomiska kartan över Gällnö från 2001.....25.
- Bilaga 5. Excerpering och sammanfattning av dagen bevarade landskap på Gällnö, enligt de olikåldriga kartorna.....26.
- Bilaga 6. Ekonomisk karta över Gällnö från 2001.....27.